

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ انعام الرحمن صفدر، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

ARIF ABDUL MATEEN AS PUNJABI GHAZAL POET

عارف عبدالمتمین بطور پنجابی غزل گو

Abstract

Arif Abdual Mateen as a Poet, Researcher, Critic and Progressive writer has a significant role in Punjabi Language and Literature. In this article present different dimensions of Punjabi Ghazal by Arif Abdul Mateen. His poetry reflects the status of social values. He supported the common man problems and raises voice for human rights. He discussed social exploitation, poverty, feudalism, injustice, and class division, these research indicate Punjabi Ghazal mark of recognition. Different topics found in his Punjabi Ghazal have been brought under discussion through poetic lines.

Keywords: Ghazal, Critic, Researcher,
Injustice

شعر دافن عارف عبدالمتمین کول ودھیرا اے۔ شعراں راہیں جذبیاں، احساساں نوں بیانن ڈھنگ عارف

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ۔ ڈی پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

عبدالمتین کول پنجابی تے اُردو وواں زبانوں وچ شاعر، ادیب، نقاد، محقق ہون دی صلاحیت سی۔ اوہ متوازن شخصیت دے مالک سن۔ اوہ:

”یکم مارچ 1923ء کو کوچہ وکیلاں، کٹڑہ جمیل سنگھ، امرتسر (بھارت) میں
خواجہ عبدالمجید کے ہاں ولادت پائی۔ جو کہ کلکتے میں شمال مرچنٹ کی حیثیت
سے کاروبار کرتے تھے۔“ (1)

اوہناں دا تعلق کشمیری وائیس خاندان نال سی۔ متین صاحب دے نانا جی خواجہ غلام محمد علمی ادبی شخصیت سن۔
عبدالمتین امرتسر وچ ”الہلال“ رسالے نال جڑے رہے۔ 1947ء دی ہجرت گروں 1958ء وچ چشتیہ ہائی سکول
کرن نگر لاہور وچ ہائی سکول وچ سائنس دے استاد رہے۔ یکم فروری 1970ء نوں بطور پروفیسر اسلامیات
ایم۔ اے۔ اوکالج لاہور وچ لگے 28 فروری 1981ء وچ نوکری توں ریٹائر ہوئے تے 1989ء وچ شدید بیمار ہو
گئے۔ ڈاکٹر محمد منیر اوہناں دے مرن بارے لکھدے نیں:

”30 جنوری 2001ء نوں امریکہ وچ وفات پائے تے لاہور میانی
صاحب قبرستان وچ دفنائے گئے۔“ (2)

عبدالمتین صاحب نے ڈھیر رسالیاں دی ادارت وی کیتی جنہاں وچ الہلال، ادب لطیف، سویرا، ماحول تے اوراق
قابل ذکر نیں۔ اوہناں دیاں پنجابی کتاباں وچوں خوشبوداسنفر (غزلاں)، امبرتیری تھاں (نعتاں)، اکلاپے دامسافر
(نظماں تے غزلاں) پرکھ پڑچول (تنقید و تحقیق) مشہور نیں۔ اعجاز رضوی لکھدے نیں:
”عارف عبدالمتین کے بولنے کا انداز بہت دلکش اور حیران کر دینے والا

ہے۔“ (3)

گل کرن ڈھنگ اوکھی توں اوکھی گل نوں وی سوکھی کر دیندا اے۔ چنگا خیال لفظ چنگے نہ لیسھن پاروں مرجاندا
اے۔ متین صاحب کول خیال وی چنگا سی تے لفظ وی چنگے سن۔ نرم لہجے بارے اختر جعفری لکھدے نیں:
”اوہ جدوں رُک رُک کے نرم تے دھیمے لہجے وچ گل کتھ کر دے

میں وڈے توں وڈا نابروی اوتھے ای رام ہو جاندا اے۔“ (4)

عبدالمتین صاحب دے کردار تے فکری پہلو وچ کوئی تضاد نہیں دسداء، اوہناں دا زمانہ طلب علمی توں ای علمی ادبی شخصیتاں نال تعلق سی۔ جیہناں وچ ڈاکٹر وزیر آغا، ظہیر کاشمیری، باری علیگ، عبداللہ ملک، عبدالمجید بھٹی، ساحر لدھیانوی، احمد ندیم قاسمی، ہاجرہ مسرور، خدیجہ مسرور تے احمد راہی ہوراں دانان قابل ذکر نہیں۔ عارف ہوریں اختر حسین رائے پوری صاحب بارے لکھدے نیں:

”میرے ذہنی اور فکری رجحانات کو متعین کرنے میں سب سے زیادہ انہی کا حصہ ہے۔ انہی کے ذریعے مجھے اشتراکی افکار اور ترقی پسند تحریک کو سمجھنے میں اور قبول کرنے کا موقع ملا۔“ (5)

جتھوں تیکر عارف دی ہوراں غزل گوئی دا تعلق اے اوہناں غزل دے موضوعاں نوں نویکلے ڈھسوں سامنے لیاںدا۔ روایتی انداز نوں پرانہ ہٹا کے نویں تے ودھیرے موضوعات توں جانو کرایا۔ جیہدے وچ سماجی، اخلاقی، معاشی، سیاسی، عصری شعور، اکلاپے وچ ہمت دادرس، معاشی بدحالی، اقتصادی ناہمواری، سیاسی افراتفری، گھروکی رشتے، رشتیاں دا تقدس، عدم مساوات، لاقانونیت، امریت دی سختی، بد نظمی، رشوت ستانی دا خاتمہ، چور بازاری، منافقت دا خاتمہ، بے حسی، مزدور دی حمایت، ہمت تے حوصلہ، ترقی پسند رویہ قابل ذکر نہیں۔ ایس توں اڈ جدید دور دے مسئلایاں وی دھیان دوا یا۔ اوہناں موجب محسوسات دی دنیا دا تعلق ماضی، حال تے مستقبل نال اے۔ سوچ دی دنیا کول ایسے دا تاثر نہیں۔ المیہ اوہدوں وا پڑدا اے جدوں اعمال تے افعال سامنے ہوں۔ تاکیں اوس دا شکار ہون والے آدمی دی شدت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں مٹی، تے دھرتی نال وفا کیتی۔ جذبہ حب الوطنی، قومی سانجھ بارے قوم نوں اک مک ہو کے جیون دا ثبوت دیندے نیں۔ اوہناں کول خیال آفرینی دے نال اکھراں دی چون دا نویکل اپن موجود اے۔ اوہناں کول تشبیہ، استعارے دا بھراں چٹا وی اے۔ اوہناں اپنے ملک تے قوم نوں باغ وانگ سمجھیا تے شہر پسنداں نال لڑن دے عملی معیار وی دسے۔ نویں نسل دے فکری نظام نوں تحریک دے کے اخلاقی تربیت وی کیتی۔ اوہ ورثے نوں منتقل کرن ویلے احتیاط کردے۔ گروہ بندی، تعصب،

تنگ نظری، بے حسی تے استحصال توں اڈ موجودہ سماج وچ سچ تے جھوٹ دے امتیاز دے خاتمے نوں محسوس کیتا۔ جدوں سماج وچ اخلاقی قدراں مک جان بے حسی ودھ جائے، سچ جھوٹ دا نثار کرن والا کوئی نہیں ہوندا۔ اوہدوں جھوٹ دا کاروبار چلدا اے تے سچ دیمند پے جاندى اے۔ جعل ساز تے مکار مویاں کردے نیں۔ سچیاں نوں دھکے ملدے تے سینے نال گلدے نیں۔ ہر پاسے بلھاں تے ہاسے تے دلاں وچ کھوٹ ملدا اے۔ نفاق زدہ کوہجھا سماج اجتماعی طور تے خرابی دا باعث بن دا اے۔ عارف ہوراں موجب:

لوکی مینوں چہرے اُتے خول چڑھا کے ملدے نیں
منہ دے کئے مٹھے سارے کئے کوڑے دل دے نیں
پاکاں دی چک ہولی ہولی بول وی دھیرے دھیرے بول
جے پھٹ پین دلاں دے اندر قیامت تیک نہ سل دے نیں
چار چوفیرے ویکھنے پے گئے ڈراونے خواب حقیقت دے
ایہہ سارے جھلن نیں اکھ دے جھیرے اکھ دے تل دے نیں (6)

شاعری سماج دی تلخ حقیقت وکھان والا شیشہ اے۔ جہدے غدار تے دلہ روا لے کوہجھے چہرے نظریں پیندے نیں۔ اوہ منزل بھلن دی گل نہیں کردے ہمت کر کے اگے ودھن دا درس دیندے نیں۔ اوہناں منفی رویاں نوں نظر انداز کرن دی مت دتی اے۔ سگوں دکھاں دے طوفان سامنے پہاڑ بن جانداے نیں۔ طمع کاری والے سماج وچ سچے تے سچائی دے کھوجی دا اداس ہونا بالکل فطری عمل اے۔ عارف ہوراں دی شاعری وچ درد دے نال اُمید دا پہلو وی اگھڑواں اے۔ دکھاں وچ خوش رہ کے زندگی نال پیار کرن دا سبب اعتماد اے جس پاروں اوہناں بہروپ والے ماحول وچ ملی بھگت نہیں کیتی۔ اصولاں دا سودا نہیں کیتا تے ناں ای کسے درتے وکیا اے۔ پُر اعتماد لہجہ ورتیا۔ انسان ہمیشہ بھلاں نوں دو جیاں دے سر مڑھدا اے۔ جیہڑا بز دلی اے ہمت نال غلطی دا خمیازہ بھگت کے آن والے کل نوں روشن کرنات ضروری اے۔ ون سونے رُوپ وٹاون وچ اصل رُوپ گواچ جاندا اے۔ دنیا دی مستی وچ ہستی گوان والی گل مکھ رکھن دا جتن عارف ہوراں کول ڈھیر اے۔ عارف ہوراں دی سماج تے گوڑھی نظر ہون نوں

عصمت اللہ زابد لکھدے نیں:

”خوشبودا سفر“ وچ عارف عبدالمتمین ہوراں عصری رویاں دی تہہ وچ
موجود حقیقتاں نوں جس انوکھے طریقے نال محسوس کروان دی کوشیش کیتی
اے۔ اوس نے عارف ہوراں دی غزل نوں جدید غزل دا بھرواں تے مکمل
رُوپ دتا اے۔ تے کسے تردید دی چنتا بغیر ایہہ گل پورے اعتماد نال آکھی
جاسکدی اے کہ جدید غزل صیح مکمل تے مان یوگ مہاندر اصراف عارف
عبدالمتمین ہوراں دی غزل راہیں سامنے آیا۔“ (7)

اوہناں انسانی حیاتی تے غزل نوں جسم تے روح وانگ اک مک کردتا غزل لباس اے تے حیاتی جسم تے
روح وانگ اے۔ اوہناں پورے عہد نوں اپنے اندر نہ مٹن والیاں حقیقتاں وانگ سمویا۔ زمانے دے لیہا چڑھانوں
وسیب نال جوڑکے دکھایا لکھدے نیں:

صدیاں دیکھے بوہڑ دے وانگوں کھڑے ساں اپنی تھاں
ویلے دے جھکھڑ جد جھلے سکے نہ فیر سننجل (8)

بے یقینی دی کیفیت، لاقانونیت دی بالادستی پاروں انتشاری سچ دا پرچار بھیرا لگدا اے گلاں راہیں حکمران
طبقے دے مثبت معیار وی سمجھا گئے تے پچھان کراندے نیں کہ چنگے بُرے دی تمیز کرو۔ غافل نوں جگان لئی اک بلونا
ای کافی ہوندا اے۔ اوہناں عوام نوں پُراعتما دلچھے راہیں شعور دین دی بھرپور کوشش کیتی۔ انج ای جاگیر داری نظام تے
سرمایہ دارانہ نظام اگے مزدور نوں بقائے لڑن دی ہمت تے حوصلہ دوا یا اے۔ صرف ہلاشیری نہیں سگوں کپکے ارادے
تے اگوں اپنان والا لائحہ عمل وی دسیا۔ عارف عبدالمتمین ہوریں ترقی پسند تحریک دے سرگرم رکن سن۔ جیہدے وچ
اخلاقی، سماجی قدراں دی پاسداری تے پسے ہوئے طبقے دی حمایت دا پرچار کیتا۔ اتھے شدت پسندی نہیں سگوں حق دا
ساتھ دین ول اشارہ اے اپنی ایسے انقلابی تے اصلاحی سوچ پاروں بحیثیت نقاد، شاعر ادبی دنیا وچ اُچا مقام رکھدے
سن۔ پڑھن والا پڑھن توں بعد اوہناں دی فکری عظمت دا قائل ہو جاندا سی۔ ایہناں دی علمی بصیرت بارے عصمت

اللہ زاہد لکھدے نیں:

”برصغیر دے عظیم نقاد تے شاعر عارف عبدالمتمین دے ناں جیہناں دے
دل وچ محبت، نگھ، دماغ وچ علم دا چانن تے اکھ وچ سیانف دا تکھاپن
اے۔“ (9)

عارف ہوراں مزدوراں، محنت کشاں، کساناں دے حق لئی آواز چکی۔ اوہناں نال ورتے جان والے خود
غرضی دے رویے تے حق دی پامالی پاروں انسانیت دی شرمندگی بارے گل کردے نیں۔ انسان نوں درد و نڈان لئی
دھرتی تے گھلایا گیا۔ آن والے کل لئی روشنی دی اُمید تے ہنیرے چھٹ جان گے میں یقین محکم نال اگے ٹرن دا درس
دتا۔ انقلابی تحریک دا سفر جس نے متمین صاحب نوں آزادی خیال تے رائے دے اظہار دا شعور دتا۔ کسے ڈرتوں بناء
سر دھڑ دی بازی لان توں وی پچھا نہہ نہیں۔ عارف ہوراں دی غزل نوں موضوع دی مناسبت دے کھلا پاروں عہد
دی تاریخ قرار دتا جاسکدا اے۔ تاریخ گوئی نہیں سگوں گلاں کردی متاثر کردی تے متاثر ہوندی اے۔ مکروہ لوکاں دا
مونہہ وکھاندی اے جیہڑے ہر دور وچ غریباں تے حق داراں دا حق کھا کے اپنا بھتہ پورا کردے نیں۔ اوہناں پے
لوکاں دیاں آوازاں نوں شعراں راہیں بیان کردے نیں:

جیہناں اپنی آزادی دا پالن کرنا ہوندا اے

کدے نیاماں وچ نہیں رکھدے او، نابرتلواراں نوں (10)

ترقی پسند ہون پاروں متمین ہوراں مارکس تے لینن دے نظریاں توں وی جانوسن۔ جس پاروں مزدوری
حمایت تے عام انسان دے حق پامال کرن والے طبقے، استحصالی طبقے دے خلاف آواز چکدے دسدے نیں۔ غلامی
والے انسان دے ذہن نوں اوہناں نوں سر یوں ہلونا دے کے جگایا نوں صبح تے نویں شام وچ اُمید دی کرن نا
اُمیدی دے قید خانے نوں بھن کے رکھ دیوے۔ تضاد دی کیفیت وچ بے بسی ویلے انسان دے ہتھ دا ہتھیارا اے۔ دنیا
وچ فرعون صفت لوک موئے نوں مار دے نیں۔ اوہناں کول سیدہ تان کے مقصد پورا کرن حق کھون تے سچ دا سامنا
کرن دی جرات سی۔ کیوں جے جھوٹ دی جیاتیئسلاں تباہ کردیندی اے۔ اوہناں منافقت دے بُت توڑ کے مایوسی

دابانا پاناکے جرات نال مقابلہ کرن تے آس اُمید دے بھرویں شاعر ہون دا ثبوت دتا۔ عارف ہوریں انقلاب لیان والے شاعر نہیں۔ حساس فنکار تے زمانے دی اچ نیچ سامنے لیان والے نیں۔ فنکار داکم ایہہ اے کہ اوہ قاری دے مقابلے تے حساس ہوندا اے۔ اوہ بیتن والے معاملے نوں اوس شدت نال لیاندا اے جیہدے وچوں پڑھن والا ہمت وی پھڑداتے اصلاح وی اے۔ اوہناں وسیب نال جڑت دا ول دسیا۔ انسان دوستی دے بوٹے نوں پانی دیندے دسدے نیں۔ بندے دے پیر دھرتی تے پکے نہ ہون تے او دوں تیک اوہدیاں نیہاں وچ پانی پیار ہندا اے۔ زندگی دیاں سچائیاں دے چائن لہدیاں جیہڑیاں اوکڑاں تے رکاوٹاں نال واہ پیندا اے عارف ہوراں انفرادی تے اجتماعی ہر سطح دی گنڈھ کھول کے رکھ دتی۔ ایہہ خوبی اوہناں نوں اپنے ہم عصر شاعران توں نوکھلا کردی اے۔ شاعری وچ احساس، غم، درد، پیار، محبت تے قربانی دے ہونداں وی بے حسی، خود غرضی تے جھوٹ دی ہنیر نگری چار چوہیرے دسدی اے۔ حق دیاں مخالف قوتاں نال یڈھ کرن دا سبق دیندیاں ہوئیاں ہر پاسے چائن کھنڈ دتا تے چائن دے ای جھنڈے گڈے۔

عارف ہوراں حیاتی دے سفر نوں سفر، مسافر تے تحریک داناں دتا اے۔ حیاتی وچ انسان ارادے نال ای اُمید دی کرن پیدا کردا اے تاں ای حیاتی وچ جمود دی تھاں حرکت دی سوجھ ملدی اے۔ شاعری وچ علامتی نظام جا بجا اے جیہڑا صوفیانہ شاعری توں بعد عارف ہوراں کول اگھڑواں اے۔ علامتاں اوہناں دی شاعری وچ کشتی، چپو، سورج، چن، کرناں، شیر، بدل، دھرتی، پرچھانواں، شیشہ، جنگل، تھل، رات، شہر، واٹاں، چھالے، اکلاپا، رُکھ، چھاں، ویلا، خوف، رت، ریت، اکھ دی صورت وچ نیں۔ اتھھے ریت گھروندا سچ دے اگے جھوٹ ریت دی دیوار وانگ اے۔ ہمت تے حوصلہ لوکاں دی تقدیر بدل دیندا اے جیہدے ہڈاں وچ کچ رچیا ہووے اوہ کدی وی سچ نوں سبھان نہیں سکدے:

جے میں ڈبیا وی تے عارف سورج وانگوں ڈباں گا

چن تے تاریاں نال میں ست اسماناں نوں بھر جاواں گا (11)

سورج کدی نہ مکن والی حقیقت اے۔ روشنی تے باخبری کدی جاہلیت دے ہنیریاں نوں دیر تیکر نہیں پگرن

دیندی۔ اپنے ٹر جان مگروں کچھے رہ جان والیاں وچ شعور تے اعتما دچھڈ جان۔ دیوے بے فیض لوک نہیں جیہناں
 نوں راہ دکھائی جائے تے اوہ بھٹکن دا کارن ہون گے۔ سیاسی صورتحال دا کارن حکمران طبقہ ہو سکدا اے جیہڑا
 ڈونگھیاں وچ سٹ دیوے۔ جیہنوں راہ دکھائی جانندی اے اوہی کراہے پادیندا اے۔ شیشے وچ اوہو سددا اے جیہڑا
 کسے ہور نوں نہیں سددا غزل سلاست، فصاحت تے بلاغت تے پوری اتردی اے۔ شیشے توں اکھاں چرانا حقیقت
 توں لکھ موڑنا اے۔ شیشہ خود احتسابی تے ضمیر نوں جھنجھوڑن والی گل اے۔ جیہڑی اوہناں دے استعاریاں تے
 تشبیہاں وچ سددا اے۔

رات نوں میتھوں ڈر کے گھپ ہنیرے وچ لگ جاندا اے

دن ویلے پرچھانواں میرا مینوں بہت ڈراندا اے (12)

اپنے آپ دا خوف ایمان دی کمزوری اے۔ بے وی پاروں رات ویلے کچھ نہیں سددا جیہڑا دن ویلے دس
 پیندا اے بعض ویلے چٹے دن وچ ہنیرے نچن لگدے نیں۔ تضاد ورت کے سوچاں دیاں گنڈھاں کھولن دا خوب جتن
 کیتا گیا اے۔ جتھے قربانی دی گل ہوئے او تھے دھرتی زمین دا ٹوٹا نہیں سگوں انسانیت دی نینہہ ثابت ہوندی اے،
 اخلاقیات دا سمندر جس وچ ڈبن والا ای تردا اے۔ چکھڑ چلنا ظلم تے زیادتی دی لہرا اے جے واء محبت دی ہووے تے
 جندوارن دی گل اے تے جے ظلم وی ہووے تے جند کڈھن دی جس پاروں سماج دے معصوم لوک ڈولدے نیں۔
 عارف عبدالمتمین دی غزل وچ عہد دی جانکاری، نویاں تجربیاں، جیہدے وچ سامراجی نظام، ترقی پسند رویہ، اخلاقی
 قدراں دے پہلو دیکھن توں بعد سوچ دی وسعت اے۔ موضوعاں توں جا پدا اے جیویں موجودہ عہد وچ رہن والے
 نوں شاید ای کوئی مسئلہ ہووے جس نوں عارف ہوراں بیان نہ کیتا ہووے اوہناں دی غزل اک ضابطہ اے جیہڑا
 حیاتی دیاں اوکڑاں وچوں لنگھن دا بھرواں احاطہ اے۔ لکھدے نیں:

”ایس طرح جدید عہد دے احساس نوں سمیٹن کر کے اوہناں دی غزل

جدید پنجابی غزل دا پہلا مکمل بھرواں رجحان ساز Trend maker تے

مان یوگ نمونہ بن کے نویں لکھن والیاں دی رہنمائی دا سبب بندا دکھالی

دے رہیا اے۔“ (13)

مکدی ایہہ کہ عارف عبدالمتمین دی غزل موضوعاتی، احساساتی تے فکری ہر لحاظ نال وکھراتے نو یکلا روپ رکھدی اے۔ اوہ عہد دی عکاس تے آن والے ویلے وچ نویاں لیہاں سامنے لیاوے گی اوہناں روایتی قدریں دی پالنا تے جدید فکری اظہار دا وسیلہ، تشبیہ، استعارے، رمزوں، علامتاں دا سوہنا ورتاوا اے اوہناں جذباتی پدھرا تے بیان ویلے غزل دے علمی ادبی پچھو کڑنوں منوں نہیں وساریا دے سگوں شاعری دے فکری تے فنی دونوں پکھ سامنے رکھے اوہناں۔ غم دے منظر وچوں خوشی دیاں کرنا پھٹدیاں ویکھنا چاہیا نہیں۔ جس پاروں اوہناں حیاتی دیاں اوکڑاں نوں اکھاں وچ اکھاں پا کے دیو بالن دی تائید کیتی۔

حوالے

- 1- محمد اقبال نجمی۔ مفیض (سہ ماہی) (عارف عبد المتین نمبر) جلد 3، شماره 12، 11 ستمبر۔ دسمبر گوجرانوالہ:
فروع ادب اکادمی، 1993ء، ص: 15
- 2- محمد منیر احمد سلیم، ڈاکٹر۔ وفیات ناموران پاکستان، لاہور: اُردو سائنس بورڈ، 2006ء، ص: 457
- 3- اعجاز رضوی۔ کلوز آپ، لاہور: پاکستان بکس اینڈ لٹری سائونڈز، 1989ء، ص: 24
- 4- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ نويس زاویے، لاہور: ایمپوریم پبلشرز، 1989ء، ص: 507
- 5- عارف عبد المتین۔ امکانات، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1975ء، ص: 374
- 6- عارف عبد المتین۔ اکلاپے دامسافر (طبع دوم)، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 2010ء، ص: 127-128
- 7- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 18
- 8- اوہی، ص: 45
- 9- عصمت اللہ زاہد۔ پرکھ پرانگے، لاہور: التحریر اُردو بازار، 1980ء، ص: 1 (انتساب)
- 10- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 60
- 11- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 107
- 12- عارف عبد المتین۔ اکلاپے دامسافر (طبع دوم)، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 2010ء، ص: 141
- 13- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 42-43